

UOT 33.338

Nurəngiz Mikayılova
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
i.f.d., dosent
nurengiz.mikayilova@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA VERDİYİ TÖHFƏLƏR

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi I və II dövrdə ölkənin iqtisadi yüksəlişi və əhalinin sosial rifahının yaxşılaşması məsələləri statistik göstəricilərlə təhlil edilmişdir. Eyni zamanda müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının tam tənəzzülə uğraması, əlaqələrin qırılması, qanunvericilik bazasının yoxluğu kimi problemlər işıqlandırılmış, Heydər Əliyev tərəfindən aparılmış iqtisadi islahatlar və onların nəticələri cədvəl və qrafik şəklində öz əksinin tapmışdır.

Məqsəd – Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi töhfələrin öyrənilməsi

Metodologiya - Tədqiqat işində sistemli yanaşma, iqtisadi-statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri- Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi töhfələr müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan iqtisadiyyatı, islahatlar, dinamik inkişaf

Giriş

Yaşadığımız müstəqil Azərbaycanda elə bir sosial-iqtisadi sahə yoxdur ki, orada Öndər Heydər Əliyevin əl izləri olmasın. Dövlətin iqtisadi inkişafını və hərbi gücünü daim diqqət mərkəzində saxlayan Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrün I mərhələsi (1969-1982-ci illər) respublikamızda nəinki iqtisadi yüksəliş, eyni zamanda quruculuq, abadlaşdırma, əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dövrü kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsl yüksəlişi 70-80-ci illərin 1-ci yarısında baş verdi. Belə ki, respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyev Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına böyük həcmdə vəsait və resurslar ayrılmasına nail oldu. 1970-85-ci illərdə Azərbaycan üçün ayrılmış maliyyə vəsaiti sovet dövrünün bütün əvvəlki 50 ilində istifadə olunan vəsaitdən 1,4 dəfə çox idi. 1920-69-cu illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına ildə orta hesabla cəmi 340,5 min rubl vəsait sərf edildiyi halda, 1970-85-ci illərdə onun həcmi orta hesabla 1,5 mird rubla bərabər oldu və bütün sosial-iqtisadi sahələrin inkişafına imkan verdi [3, s.18].

1. Azərbaycana rəhbərliyin I dövrü

Əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Sovet İttifaqında müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmışdır, lakin bu müddətdə Azərbaycan qazandığından çox itirdi. Sözügedən dövrdə iqtisadi planlaşdırmanın mərkəzləşdirilməsi ölkənin iqtisadi şəraitinə məhəl qoymamağın fəsadlarını üzə çıxardı. Xam və ya emal olunmuş bir çox məhsul üzv ölkələrə ucuz qiymətə satılır, sonra isə hazır məhsul kimi Azərbaycana gətirilirdi. Digər tərəfdən, ölkənin əsas gəlir mənbəyi olan

neft və neft məhsullarının ixracatçısı olan respublika pambıq, tütün və şərabın ixracından əldə olunan gəlirlərdən çox az bəhrələnirdi, bütün gəlirlər birlik daxilində vahid mərkəzdə toplanırdı. 1969-cu ilin iyul ayında hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev ölkədə emal müəssisələrinin yaradılmasına nail olaraq, respublikanın müəyyən qədər xammal ixracatçısından hazır məhsul ixracatçısına çevirməyə nail oldu.

70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda yeni sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması bütövlükdə SSRİ-də olduğuna nisbətən daha sürətlə həyata keçirildiyindən əsas kapital da burada daha böyük həcmdə artmış və işçilərin fondla silahlanma səviyyəsi daha yüksək olmuşdur. *“Bir işçiyə düşən əsas fondların dəyəri keçmiş SSRİ üzrə 1980-ci ildə 13,3 min rubl, 1985-ci ildə 17,8 və 1990-cı ildə 24,2 min rubl təşkil edirdisə, Azərbaycanda bu göstəricilər xeyli yüksək olub, müvafiq surətdə 1980-ci ildə 19,5 min rubl, sonrakı illərdə 24,5 və 33,4 min rubla bərabər olmuşdu. Azərbaycan SSR-in vəsaiti və ondan göndərilən xammalla işləyən bir çox müəssisələr Ukrayna, Rusiya və digər respublikalarda fəaliyyət göstərirdi. 80-ci illərin ortalarında Azərbaycanda güclü istehsal potensialı yarandığını başqa faktlar da sübut edir. Məsəl üçün, 80-ci illərdə Azərbaycandan ittifaq fonduna ayrılan məhsul Azərbaycana gətiriləndən hər il orta hesabla 2,0 milyard rubl, ayrı-ayrı illərdə isə daha çox olmuşdur[6, 7].”*

1970-1985-ci illərdə, tarixən qısa bir dövr ərzində, bütövlükdə respublika ərazisində yüzlərlə zavod, fabrik, istehsalat sahələri yaradıldı. 250 iri sənaye müəssisəsi işə salındı. Bir çox mühüm istehsal sahələrinə görə Azərbaycan Sovet İttifaqında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac olunurdu.

70-80-cı illər Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında “dönüş” illəri kimi qiymətləndirilərkən milli gəlirin 2 dəfə, sənaye məhsulu istehsalının 3 dəfə artımı ilə müşayiət olunur. Həmin illərdə ölkənin əsas istehsal sahələrində innovativ və mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə başlanılmış, ümumilikdə respublikada 250- dən artıq istehsal sahələri istifadəyə verilmişdir. *“Bu dövrdə Azərbaycanda 40-dan artıq maşınqayırma və metal emalı müəssisəsi istismara verilmişdir ki, onlar da 12 orta və kiçik şəhər və rayonlarda yerləşdirilmişdir. Qısa bir müddətdə respublika nəhəng tikinti meydanına çevrilmişdir ki, bu da Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Naxçıvanda və digər şəhər, rayon və kəndlərdə geniş quruculuq və abadlıq işləri, həmçinin məktəblər, mədəniyyət evləri, inzibati binalar, yaşayış evləri, səhiyyə ocaqları, suvarma kanallarının tikilib istifadəyə verilməsi ilə öz təsdiqini tapır [5,s.1].”*

1982-ci ildən Moskvada SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini kimi çalışan Heydər Əliyev daim Azərbaycanı düşünmüş, 20 yanvar faciəsinə etirazını mərd şəkildə bəyan edərək Vətənə qayıtmış və Azərbaycanda dövlət quruculuğunun sürətlənməsi, beynəlxalq arenada nüfuzunun artması, sosial-iqtisadi inkişaf, daxili sabitlik kimi məsuliyyətli bir fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamış, qətiyyəti, əzmkarlığı, geniş dünyagörüşü ilə Azərbaycan xalqının ümummilli liderinə çevrilmişdi. Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə müstəqil Azərbaycan dövləti möhkəmlənmiş və güclənərək iqtisadi və siyasi qüdrətini artırmışdır.

2. Azərbaycana rəhbərliyin II dövrü

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda iqtisadiyyatı ilk illərdə tamamilə tənəzzülə uğradı. Belə ki, iqtisadi əlaqələrin qırılması, qanunvericilik bazasının yoxluğu, müharibə şəraiti, çoxsaylı qaçqın və köçkünlərin olması müstəqillik qazanılan illərin ən böyük problemlərinə çevrilmişdir.

SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan bazarlarını itirmiş, xammal, yarımfabrikat, təchizat, maliyyə və müəssisələrin idarə edilməsi barədə köhnə mərkəzi planlaşmaya əsasən bir çox müəssisədə istehsal ya dayanmış, ya tam səmərəsiz fəaliyyət göstərirdi. Köhnə SSRİ-dəki müəssisələrlə iqtisadi əlaqələrin qırılması və ölkənin digər respublikalardakı bazarını itirməsi

istehsal səviyyəsində kəskin azalmalara gətirib çıxarmışdı. “1991-ci ildə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 2,7 milyard manat olmuş, 1991-1994-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM hər il orta hesabla 16,5% azalmışdı. Bunun nəticəsi olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricisi olan əhalinin pul gəlirləri real ifadədə 3,3 dəfə, adambaşına pul gəlirləri orta hesabla 3,6 dəfə aşağı düşmüşdür. İstehsal sahələrinin sıradan çıxması nəticəsində işsizlik səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. 1991-93-cü illərdə ölkədə ÜDM-də sənaye istehsalının həcmi 2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 40%, əsaslı vəsait qoyuluşu 3 dəfə, yük dövriyyəsi 4 dəfə azalmışdır [3, s.26].”

Ölkədə vətəndaş həmrəyliyinə nail olunması, sabitlik yaradılması, müstəqil dövlət qurulması, iqtisadi-sosial sahədə, neft strategiyasında tarixi addımlar atılması, bütün sahələrdə mühüm islahatlar həyata keçirilməsi, beynəlxalq aləmdə respublikanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində gördüyü işlərin nəticəsi kimi Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb olunması, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, xalqın rifah halının yüksəldilməsi və s. kimi uğurlar əldə edilmişdir.

Müdrük şəxsiyyət Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılmış məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkənin iqtisadi həyatında qazanılmış ən mühüm uğurlardan biri də dünyanın inkişaf etmiş nüfuzlu şirkətləri ilə bağlanmış neft müqavilələri olmuşdur. Bu müqavilələr Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün geniş perspektivlər açmış, neft strategiyası dövlətimizin müstəqilliyinin qarantına çevrilməklə yanaşı, azad iqtisadi münasibətlər mexanizmlərini də hərəkətə gətirmiş, ölkəmizin dünya iqtisadi məkanına dinamik inteqrasiyasını təmin etmişdir.

İqtisadiyyatda geriləməni dayandırmaq üçün ilk olaraq iqtisadi islahatlar proqramlarının işləyib hazırlamaq, sərbəst bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, özəlləşdirməni genişləndirmək, gömrük, vergi sistemini qurmaq, təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafı üçün yeni infrastruktur formalaşdırmaq, ən ümumi, bütün bu kimi fəaliyyətlər üçün hüquqi bazanı formalaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Xalqın iradəsi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına önəmli uğur qazandırmış beynəlxalq neft müqavilələri ilə xarici neft şirkətlərini Azərbaycana cəlb etdi. Uğurla aparılan iqtisadi islahatlar, dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiya, siyasi sahədə sabitliyin təmin olunması sosial-iqtisadi inkişafda bir yeni modelin - Azərbaycan modelinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Rəqabətədavamlı və dinamik inkişafa əsaslanan bu model özündə bütöv bir iqtisadi sistemin formalaşması, ölkədə mövcud olan resursların iqtisadi inkişafa cəlb edilməsi, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya edilməsi kimi strateji prioritetləri birləşdirir.

Büdcə prosesləri istənilən dövlətdə büdcə qanunları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunvericiliyi dedikdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna uyğun olaraq qəbul edilmiş dövlət büdcəsi haqqında qanunlar və digər normativ-hüquqi qanunlar başa düşülür. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında büdcə sisteminin formalaşması məqsədilə çoxsaylı tədbirlər planı hazırlanmış və həyata keçirilmişdir.

Dövlət büdcəsi vasitəsilə hökumət sosial-iqtisadi siyasəti həyata keçirir və proqram prioritetlərini reallaşdırır. Büdcə təsdiq edildikdən sonra ayrı-ayrı fəsilələrin vəsaitlərinin istifadəsi dövlət nazirliklərinin və digər qurumların ixtiyarında olur. Dövlət büdcəsinin gəlirləri əsasən vergilər, gömrük rüsumları, ödənişlər və digər gəlirlərdən ibarətdir. Dövlət büdcəsinin xərcləri dövlətin qanun, yaxud konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş fəaliyyətini əhatə edir. Büdcə özlüyündə dövlət proqramları üçün vəsait ayırmır, ona görə də əlavə qanunvericilik tədbirlərinə ehtiyac yaranır. Büdcə sistemi ümumi prinsiplərə və bu büdcə sisteminin üzvlərinin müstəqilliyinə əsaslanan fəaliyyətə əsaslanır. Büdcə sisteminin vəhdəti tənzimləyici gəlir

mənbələrindən istifadə, məqsədli büdcə fondlarının yaradılması, maliyyə resurslarının müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsi yolu ilə büdcələr arasında münasibətlərə əsaslanır.

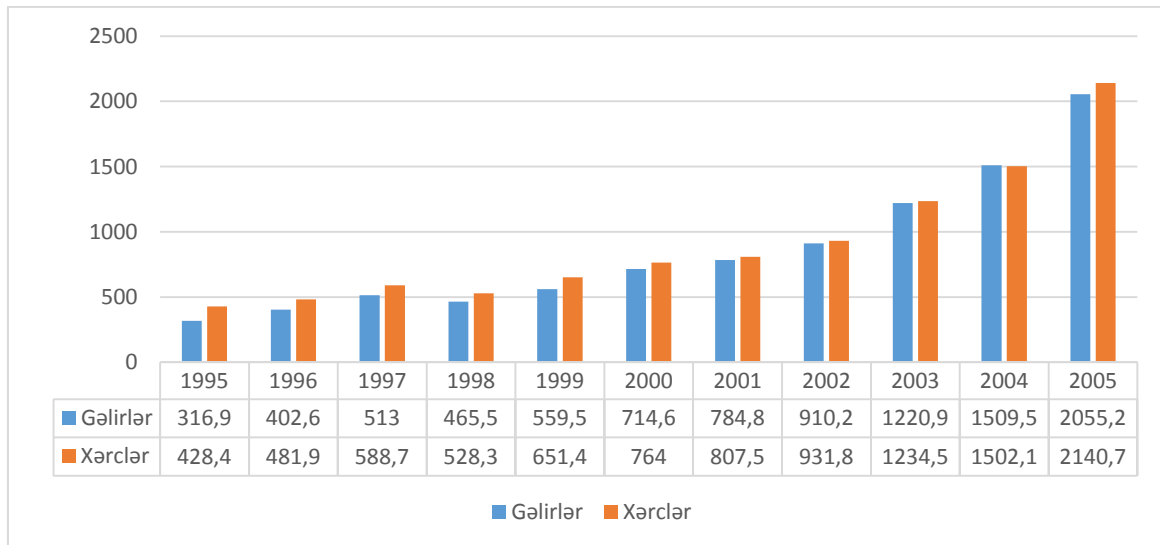
Büdcə sisteminin vəhdəti eyni büdcə təsnifatı, eyni büdcə sənədlərindən və formalarından, büdcənin icrası haqqında dövrü hesabatlardan istifadə etməklə və büdcə hesabatının icmalının tərtib edilməsi və qanunla müəyyən edilmiş qaydada təqdim edilməsi ilə təmin edilir. Büdcələrin müstəqilliyi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, vahid büdcə təsnifatı çərçivəsində gəlir mənbələrini və xərclərin istiqamətlərini müəyyən etmək hüququna uyğun olaraq təmin edilir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə dövlət büdcəsinin inkişafına, onun gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin daha məqsədəuyğun xərclənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1995-ci ildən başlayaraq dövlət büdcəsi daha səmərəli istifadə edilməyə başlandı.

Statistik göstəricilərə nəzər saldıqda aydın olur ki, 2002-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 1993-cü ilə nisbətən 85,1 dəfə artmışdır (910,2 milyon manat). Xərclər isə öz növbəsində 71,7 dəfə artmış və 931,8 milyon manat olmuşdur. Dövlətin keçirdiyi tədbirlər planının nəticəsi olaraq sosial müdafiəyə və sosial təminata olan xərclər daim artırılmış, 1993-cü il ayırmaları olan 1,1 milyon manat 2002-ci ildə 190,3 milyon manata çatmışdır.

Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycana xarici sərmayə axını ilbəl artaraq 2002-ci ildə 2.2 milyard ABŞ dolları olmuşdur. 1993-2002-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici şirkətlər tərəfindən 1,6 milyard ABŞ dolları vəsait qoyulmuşdur.

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun imzalandıqdan sonra Azərbaycanda investisiyalaşmanın hüquqi əsasları formalaşdı və ölkə iqtisadiyyatı həm daxili, həm də xarici mənbələrdən maliyyələşməyə başladı. Maliyyə institutlarının ölkəyə cəlb edilməsi, neft müqavilələri nəticəsində ölkəyə daxil olan xarici valyuta axını milli iqtisadiyyatın dirçəlməsinə təkan verdi.

Şəkil 1. 1995-2005-ci illərdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri (milyon manatla)

Mənbə: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006” istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikası dünyanın ən böyük neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” imzaladı. Bu, ölkənin ağır vəziyyətdən yeganə çıxış yolu idi. Müstəqil Azərbaycan digər neft hasil edən ölkələrin yolu ilə getməmiş, öz milli inkişaf modelini seçmişdir.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra ölkədə makrosabitliyin təmin edilməsi, neft strategiyasının həyata keçirilməsi, respublika iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılması, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində sənaye müəssisələrində və xidmət sektorunda mövcud gərginlik nisbətən rahatlaşdı.

Azərbaycan dünyanın ən nüfuzlu maliyyə institutları olan Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB), Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Almaniya İnkişaf Bankı KfW, Ərəb fondları (Küveyt Fondu, Abu-Dabi, Səudiyyə Ərəbistanı Fondu, OPEC Fondu), Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı, Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə institutları faydalı əməkdaşlıq etməyə başladı.

1995-ci ildə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına 480,7 milyon manat, o cümlədən, 331,4 milyon manat xarici, 149,3 milyon manatı daxili mənbələr hesabına maliyyələşmişdir. Heydər Əliyev iqtisadi islahatlar, istər ölkə daxili, istərsə də beynəlxalq arenada nüfuzundan istifadə edərək investisiya qoyuluşunun hər il sürətlə artmasına nail olurdu. Belə ki, 2004-cü ildə 1995-ci ilə nisbətən investisiya qoyuluşu 12,1 dəfə, o cümlədən, xarici investisiya qoyuluşu 13,5 dəfə, daxili investisiyalar 8,9 dəfə artmışdır.

“Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi nəticəsində xüsusi mülkiyyət formalı müəssisələrin sayı xeyli artmışdır. 1996-cı ildə Statistik vahidlərin Dövlət reyestrində 29629, 2002-ci ildə isə 40773 xüsusi mülkiyyət formalı müəssisə qeydiyyatdan keçmişdir. 1996-cı ildə ölkədə fəaliyyət göstərən 100 faiz xarici investisiyalı müəssisələrin, onların filial və nümayəndəliklərinin sayı 602, 2002-ci ildə isə 3,5 dəfə artaraq 2104 olmuşdur. Bu dövr ərzində xarici şirkət və ya fiziki şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələrin sayı 2 dəfə artaraq 957-yə çatmışdır” [1,103].

1993-cü ildən etibarən həyata keçirilən islahatlar Azərbaycanın ictimai, siyasi və iqtisadi həyatında sabitliyə nail olmaq imkanı yaratdı. Ölkədə bank sektorunun və maliyyə sisteminin qurulması istiqamətində mühüm addımlar atıldı, azad bazar iqtisadiyyatının yüksəldilməsi istiqamətində görülən tədbirlər Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrini genişləndirdi.

Cədvəl 1

Ölkəyə kapital qoyuluşları

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Xarici və daxili sərmayə										
mlyn.manat	480,7	800,8	1351,2	1495,1	1293,8	1289,8	1454,5	2718,9	4249,3	5820,3
mlyn.dollar	544,1	932,1	1694,5	1932,2	1571,0	1441,4	1561,8	2796,6	4326,3	5922,8
Xarici sərmayə										
mlyn.manat	331,4	533,1	1042,4	1139,0	898,6	829,5	1016,8	2172,8	3311,0	4496,3
mlyn.dollar	375,1	620,5	1307,3	1472,0	1091,1	927,0	1091,8	2234,9	3371,0	4575,5
Daxili sərmayə										
mlyn.manat	149,3	267,7	308,8	356,1	395,2	460,3	437,7	546,1	938,3	1324,0
mlyn.dollar	169,0	311,6	387,2	460,2	479,9	514,4	470,0	561,7	955,3	1347,3

Mənbə: “Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006” istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu illər ərzində bir çox xidmət sahəsi özəl sahibkarlığa verilmiş, orta ölçülü istehsal müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlanılmış, makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, iqtisadiyyatda durğunluq dövrü başa çatmış və yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır. Eyni zamanda torpaq islahatına nail olunmuş, kolxozlar və sovxozların əmlakı özəlləşdirilmişdir.

Cədvəl 2

Sənayenin inkişafı (milyon manatla, *min manatla)

	1990*	1993*	1994	1995	1996	1997	2000	2001	2003	2004
Bütün sənaye	244,0	24602,5	227,6	1771,2	2392,8	2742,7	3639,6	3769,0	4982,1	5961,4
dövlət sektoru	-	24135,1	222,8	1673,8	2213,3	2053,2	1879,4	1840,8	2153,0	2492,8
qeyri-dövlət sektoru	-	467,4	4,8	97,4	179,5	689,5	1760,2	1928,2	2829,1	3468,6
Mədəncıxarma sənayesi	12,9	1888,6	19,0	346,5	591,4	651,3	1625,8	1844,7	2346,6	2958,3
Xam neft və təbii qaz hasilatı	11,8	17,7	18,4	344,3	496,7	543,4	1420,7	1769,0	2218,1	2729,5
Metal filizlərinin hasilatı	0,4	71,8	0,1	0,7	0,8	0,4	0,2	0,1	0,2	0,6
Emal sənayesi	219,7	19807,4	166,6	1051,7	1434,2	1738,9	1552,6	1542,4	2219,1	2542,4
Qida məhsullarının istehsalı	60,1	3959,5	38,5	179,5	386,6	643,9	657,1	703,1	959,0	986,6
Toxuculuq sənayesi	34,2	2932,4	22,1	148,7	174,2	94,1	24,6	17,8	20,7	19,7
Geyim istehsalı	9,2	438,1	2,5	12,5	10,1	6,1	8,1	11,2	12,3	9,9
Kimya sənayesi	12,8	1651,4	9,6	52,9	88,8	73,7	101,7	107,6	136,7	179,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	10,1	2697,3	38,1	340,6	364,7	349,4	411,7	338,5	377,0	413,2
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	1,3	209,2	3,9	32,4	2,5	3,1	49,5	43,4	39,4	47,5

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006" istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

"1997-ci ilin noyabr ayında "Əsrin müqaviləsi"nin ilkin nəticəsi olan "Çıraq" yatağının ilk quyusundan neft fontan vurmuş və 2002-ci ilin sonunadək həmin yataqdan 24,5 milyon ton xam neft və 3,5 milyard kubmetr qaz hasil edilmişdir. 1997-2002-ci illərdə sənaye məhsulu istehsalı 23,6 faiz və ya orta hesabla hər il 3,6 faiz artmışdır. Hasilat sənayesi ilə yanaşı, qeyri-neft emal sənayesi də inkişaf etmişdir. 1999-2002-ci illər ərzində emal sənayesi sahələrində məhsul istehsalı 13,6 faiz artmışdır [1, s. 145]".

1993-2003-cü illəri əhatə edən statistikalar göstərir ki, ölkədə bazar münasibətləri sisteminin əsasları ardıcılıqla qurulmuş, onun genişlənməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Özəl sektorun iqtisadiyyatda rolu ildən-ilə artmaqda davam etmiş, artıq 2003-cü ildə ÜDM-in 73%-dən çoxu (sənayedə 62%-i, kənd təsərrüfatında 99,7%, ticarətdə 98,5%, pullu xidmətdə 71%-i, tikintidə 98%-i) onun payına düşmüşdür. 1996-2003-cü illərdə Azərbaycanda ÜDM-in artımı 1,9 dəfə, sənaye məhsulu istehsalının həcmi 25%, kənd təsərrüfatının istehsalı 1,6 dəfə, yük daşınması 2,6 dəfə artdı. İqtisadiyyatın həlledici sahələrində baş verən əsaslı yüksəliş nəticəsində əhalinin otra aylıq əmək haqqı isə 4,5 dəfə artdı.

Sənaye 26,2 dəfə, mədən sənayesi 8,5 dəfə, emal sənayesi 15,5 dəfə, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı 40,8 dəfə, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı 36,5 dəfə artmışdır.

1995-ci ildə "Aqrar islahatın əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, "Torpaq islahatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi", 1999-cu ildə "Bələdiyyə mülkiyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2001-ci ildə "Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmiş və qanunlardan irəli gələn fəaliyyət

mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir.

Keçirilən çoxsaylı dövlət tədbirləri, torpaq islahatlarının dərinləşməsi, aqrar sahəyə ayrılan investisiyalar bu sahənin də inkişafına təkan verdi. Belə ki, istər kənd təsərrüfatı müəssisələrində, istərsə də ailə-kəndli təsərrüfatlarında bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalında nəzərəcarpacaq dərəcədə artım əldə olundu.

Cədvəl 3

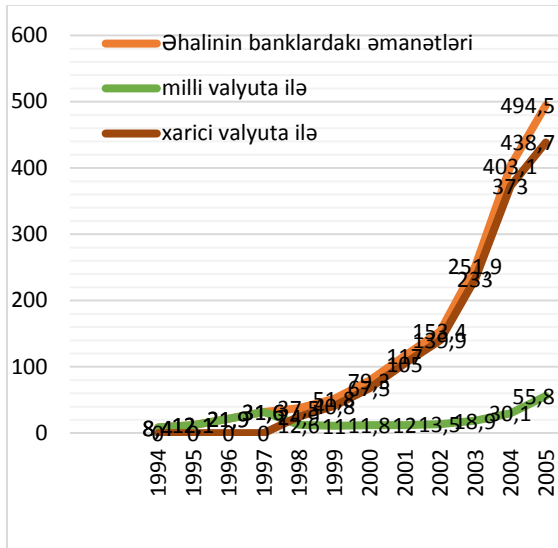
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milyon manatla

İllər	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
Kənd təsərrüfatı müəssisələri				Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları		
1990	0,062	0,046	0,016	0,040	0,019	0,021
1991	0,111	0,084	0,027	0,087	0,041	0,046
1992	0,780	0,673	0,107	0,780	0,383	0,397
1993	4,205	3,115	1,090	6,521	2,500	4,021
1994	48,3	40,7	7,6	95,4	52,4	43,0
1995	233,6	194,7	38,9	493,2	223,4	269,8
1996	295,9	246,6	49,3	629,4	283,1	346,3
1997	213,7	178,1	35,6	639,8	308,4	331,4
1998	59,6	54,7	4,9	862,0	483,9	378,1
1999	37,6	33,4	4,2	951,5	508,3	443,2
2000	23,9	17,8	6,1	1088,5	599,9	488,6
2001	22,9	14,9	8,0	1219,3	703,7	515,6
2002	22,8	11,0	11,8	1320,1	763,1	557,0
2003	41,6	10,3	31,3	1408,9	796,7	612,2
2004	63,2	13,0	50,2	1509,5	861,8	647,7

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006" istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məsələsində daxili imkanları səfərbər etməyə üstünlük verdi. Pay torpaqlarının bölgüsü prosesi uğurla başa çatdı və əhalinin pay torpaqlarının becərilməsi üçün onlara zəruri avadlıqların, toxum, gübrə kimi vacib məhsulların alınması məqsədi ilə yardımların və subsidiyaların verilməsi prosesinə başlanıldı. Çox keçmədi ki, görülən tədbirlər öz bəhrəsini verdi. Aqrar sahənin statistikasına nəzər saldıqda görürük ki, 1992-2004-cü illər ərzində kənd təsərrüfatı müəssisələrində bitkiçilik məhsulları 19,3 dəfə, heyvandarlıq məhsulları isə 50 dəfə artmışdır. "2002-ci ildə kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 172,8 min tona, süd istehsalı 1119,8 min tona, yun istehsalı 11,8 min tona çatmaqla 1993-cü ilin səviyyəsini 46,1 faiz, 40,2 faiz və 21,6 faiz üstələmişdir. 2002-ci ilin sonuna ölkədə 2,2 milyon iribuynuzlu mal-qara, 7,0 milyon baş qoyun və keçi mövcud olmuşdur [1, s. 284]".

2002-ci ildə hər nəfərə düşən orta aylıq pul gəlirləri 43,9 manat olmuşdur. 1995-2002-ci illər ərzində orta aylıq əmək haqqı 5 dəfədən çox artaraq 63,1 manat təşkil etmişdir. 2002-ci ildə qeyri-dövlət bölməsində işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 122,2 manat təşkil etmiş və ümumi ölkə göstəricisindən 1,9 dəfə çoxdur. Əhalinin pul gəlirlərinin artması onların banklarda əmanətlərinin artmasına gətirib çıxartdı. Belə ki, 1994-cü ildə əhalinin banklarda 8.4 mln. manat əmanəti mövcud olmuşdur. 2000-ci ildə bu rəqəm 79,3 milyon manat, 2004-cü ildə isə 403,1 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 1994-ci ilə nisbətən ildə 47,9 dəfə çox olmuşdur. Bu da əhalinin həyat səviyyəsinin həmin dövrdə artmasını göstərən əsas amillərindən biridir.

Şəkil 2. Əhalinin banklarda əmanəti (milyon manatla)

Mənbə: "Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006" istinad edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Şəkil 3. Əmanətlərin artımı (faizlə)

Nəticə

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatına misilsiz töhfələr vermişdir. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi I dövrdə respublikada yüzlərlə yeni texnologiyalara əsaslanan istehsal müəssisələri yaradılmış, xüsusilə maşınqayırma sahəsinin bir çox növündə Sovet İttifaqında aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Məhz Heydər Əliyevin ciddi səyi nəticəsində Azərbaycanda istehsal olunan 350 növ məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac edilirdi.

Öndərin ölkəyə rəhbərliyinin ikinci dövründə həyata keçirilən tədbirlər sayəsində kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi başa çatdırılmış, xidmət sahəsi əsasən özəl sahibkarlığa verilmiş, orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsinə başlanılmış, makroiqtisadi sabitlik əldə edilmişdir. "Əsrin müqaviləsi" imzalanmış, ölkəyə iri neft şirkətləri cəlb edilmişdir. Bank sektoru inkişaf etdirilmiş, sığorta, lizinq, birja və faktoring şirkətləri yaradılmışdır ki, bu da öz növbəsində həm iqtisadi inkişafa, həm də investisiya fəaliyyətinə təkan vermişdir. Vergi sahəsindəki inkişaflarla yanaşı, vergi dərəcələrinin yaxşılaşdırılması prosesinə də nail olunmuşdur. Neft sektorunu ilə yanaşı sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, qida sənayesi də inkişaf etmişdir.

1994-cü ildən etibarən Azərbaycana xarici investisiyaların axını hər il artaraq 2002-ci ildə 2,2 milyard dollara çatmışdır. Bu illər ərzində birgə və tamamilə xarici investisiyalar hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatına 1,6 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait qoyulmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dövlət Statistika Komitəsi "Qurtuluşdan tərəqqiyə", 2019 9№-li kiçik müəssisə, 767səh.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2006", 9№-li kiçik müəssisə, 576 s.
3. M.Alışanova "Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyin banisidir", "Çinar-Çap" nəşriyyatı, 2006, 214s.
4. R. Sultanova, "Heydər Əliyev və Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası", AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda "dəyirmi masa" ətrafında söhbət, Xalq qəzeti.- 2010.- 16 may.- S. 1
5. N.Y.Mikayılova, Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2018, 312 s
6. <https://azerbaijan.az/related-information/146>

7. <https://www.azerbaijans.com/content/716iaz.html>
8. <https://azerbaijan.az/related-information/146>

Нурангиз Микаилова

ВКЛАД ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В статье с помощью статистических показателей проанализированы вопросы экономического роста страны и улучшения социального благосостояния населения в I и II периоды правления Гейдара Алиева в Азербайджане. В то же время были освещены такие проблемы, как полный упадок экономики Азербайджана после обретения независимости, развал отношений, отсутствие законодательной базы, а проведенные Гейдаром Алиевым экономические реформы и их результаты нашли отражение в форме таблиц и графиков.

Цель – изучить вклад Гейдара Алиева в экономику Азербайджана в период его руководства Азербайджаном.

Методология – в работе использовались системный подход, методы экономико-статистического анализа.

Результаты исследования – определен вклад Гейдара Алиева в экономику Азербайджана в период его руководства республикой.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, экономика Азербайджана, реформы, динамичное развитие*

Nurangiz Mikailova

HAYDER ALIYEV'S CONTRIBUTIONS TO AZERBAIJAN ECONOMY

ABSTRACT

In the article, the issues of the economic growth of the country and the improvement of the social welfare of the population during the I and II periods of Heydar Aliyev's leadership of Azerbaijan were analyzed with statistical indicators. At the same time, problems such as the complete decline of Azerbaijan's economy after gaining independence, the breakdown of relations, the absence of a legislative framework, and the economic reforms carried out by Heydar Aliyev and their results were reflected in the form of tables and graphs.

Purpose – Heydar Aliyev's contributions to the economy of Azerbaijan during his leadership of Azerbaijan

Methodology – Systematic approach, economic-statistical analysis methods were used in the research work.

Findings – Heydar Aliyev's contributions to the economy of Azerbaijan during his leadership of Azerbaijan were determined.

Keywords: *Heydar Aliyev, economy of Azerbaijan, reforms, dynamic development*